

ПРАВОБЕРЕЖНА ШЛЯХТА В РЕЛІГІЙНО- КОНФЕСІЙНОМУ ПРОСТОРІ РЕГІОНУ (КІНЕЦЬ ХVІІІ – ПЕРША ТРЕТИНА ХІХ СТ.)

У пропонованій статті розглянуто питання, пов'язані з реалізацією російською владою політики деполонізації на території українського Правобережжя, що увійшло до складу Російської імперії після третього поділу Речі Посполитої. Значну увагу приділено комплексу заходів щодо зменшення впливу католицької церкви на соціально-економічне, політичне й конфесійне життя краю, особливо після активної участі католицьких й уніатських священників і магнатів, католиків за віросповіданням, у листопадовому антиросійському повстанні 1830–1831 рр. Крім того, простежено реакцію правобережної шляхти на антикатолицькі заходи царського уряду та навернення в православ'я жителів Правобережжя, з'ясовано, що магнатерія у своїй більшості залишалася вірною конфесійній приналежності, убачаючи в цьому спосіб збереження національної ідентичності.

Ключові слова: Російська імперія; Річ Посполита; правобережна шляхта; католицька церква; православна церква; уніатська церква; деполонізація.

Постановка проблеми. Національні та релігійні протиріччя на території поліконфесійного та поліетнічного українського Правобережжя актуалізувалися на різних відтинках вітчизняної історії в контексті розгортання національно-визвольних повстань, війн, революцій, у повсякденному житті, а їх вирішення супроводжувалося як гострими дискусіями й пошуком консенсусу, так і кривавими розправами над опозицією. Військово-політичні реалії кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст., а саме: три поділи території Речі Посполитої між Пруссією, Австрією та Росією, у результаті котрих Правобережна Україна увійшла до складу останньої, поставили на порядок денний питання швидкої й ефективної інкорпорації цього краю в соціокультурний простір Російської імперії, а також придушення або знищення будь-яких проявів опозиційного руху з боку невдоволених поляків. За таких умов особливу увагу привертають взаємини між окупаційним царським режимом та католицьким духовенством, підтриманим заможними правобережними магнатами, католиками за віросповіданням, у контексті здійснення Петербургом політики деполонізації.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. В українській і зарубіжній історіографії польській проблематиці, особливо що стосується участі правобережної шляхти в релігійному житті регіону наприкінці ХVІІІ – у першій половині ХІХ ст., присвячено низку теоретико-етнополітологічних, етнологічних та історичних досліджень. Конфесійні питання стали предметом зацікавлення й аналізу в працях М. Балінського, Т. Ліпінського, Т. Свенцького, Т. Стецького. У другій половині ХІХ ст. з'явилися спеціальні праці, у котрих розглядалися релігійні відносини на Волині: це розвідки Ю. Бартошевича, науковий доробок Е. Ліковського. У монографіях останнього розглянуто

історію уніатської церкви на українських землях, значну увагу приділено волинському регіону як головному осередку руської церкви та унії в Речі Посполитій. До проблеми церковної унії зверталися й А. Прохаска («Z dziejow unii brzeskiej»), і К. Левицький («Geneza idei unji Brzeskiej»). Помітним дослідником історії католицької та православної церкви в середньовічній Речі Посполитій був Я. Фіялек [18, с. 32–33]. У 1864 р. вийшла друком книга Л. Похилевича «Сказания о населенных местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся» [16]. Науковець уперше в дорадянській історіографії зібрав та впорядкував доступні йому історичні та статистичні відомості про міста та села Київської губернії. Про цінність напрацювань Л. Похилевича свідчить той факт, що хоча рекомендація попечителя Київського навчального округу про друк за державний кошт монографії датована 23 жовтня 1865 р., книгу вже до цього моменту було надруковано.

Вагомим внеском до історичного дослідження католицизму на українських землях є праці Д. Бовуа [2–5], В. Балушка [1], Е. Зваричука [10], А. Зінченка [11], О. Крижанівського [14], В. Левицького [16]. Конфесійну ситуацію на Правобережжі ХVІІІ – ХІХ ст. розглянуто також у монографії О. Калакури [12]. З'являються історіософські дослідження, такі як «Паралельний світ» Н. Яковенко. Історіографії питання торкаються у своїх статтях І. Ярмошук [19]. Т. Тхоржевська [17], спіраючись на архівні джерела, усебічно висвітлює соціально-конфесійні метаморфози, пов'язані зі зміною статусу католицької церкви в першій половині ХІХ ст. Варто також наголосити на ґрунтовних дослідженнях правобережного шляхетства І. Кривошеєю та на його статті «Еволюція взаємин магнатів

Потоцьких і християнських церков: на прикладі Правобережної України XVIII–XIX ст.» [13], котру написано на широкій джерельній та історіографічній базі із залученням матеріалів українських та польських архівів.

Проте усталені стереотипи щодо католицизму та католиків та їхньої ролі в історії української полонії й магнатерії Наддніпрянщини вимагають подальших розвідок у цьому напрямі. Насамперед це стосується виявлення загальних тенденцій та особливостей політики російського царського режиму й владних структур стосовно римо-католицької церкви як осередку й ініціатора консолідації правобережної шляхти в боротьбі проти денаціоналізації й релігійного гніту в контексті національно-визвольних змагань і посилення патріотичних рухів у зв'язку з анексією Петербургом української Наддніпрянщини, виявленню котрих і присвячено нашу статтю.

Отже, маємо **на меті** з'ясувати роль і значення католицького духовенства та правобережної шляхти в збереженні національної й релігійної ідентичності в умовах здійснення російським урядом політики, спрямованої на ліквідацію усталених соціально-економічних і конфесійних норм в українській Наддніпрянщині в окреслений період.

Виклад основного матеріалу дослідження. Російська імперія, приєднавши Правобережжя після третього поділу Речі Посполитої, отримала регіон зі складною соціально-політичною й конфесійною структурою. Наддніпрянщина увійшла до її складу як спадкоємниця політичних інститутів Речі Посполитої, із чітко сформованими територіальними шляхетськими корпораціями та організацією місцевого самоврядування, апаратом станової адміністрації з мінімальним підпорядкуванням королівській владі. Століттями тут панувала польська шляхта – привілейований прошарок населення, що мав особливі права на володіння власністю – як земельною, нерухомою, так і кріпаками; на свободу політичної та економічної діяльності; шляхта була звільнена від сплати податків, що визначало її елітне становище в соціально-класовій системі польської держави. При цьому не потрібно забувати, що наприкінці XVIII ст. в регіоні існувало три культу сповідання християнства: римо-католицизм, греко-католицизм (уніатство) та православ'я. Кожна з цих церков мала свою духовну еліту, яка відзначалася впливом як на служителів культу, так і парафіян.

Особливе місце в релігійному житті України XVIII–XIX ст., як справедливо зауважує І. Кривошея, займали польські магнати Браницькі, Потоцькі, Любомирські та інші. Конфесійна карта українських земель була в ці часи строкатою, а це вимагало від польських латифундистів уміння бути гнучкими, а інколи й готовими до компромісу у взаєминах із різними конфесіями [13, с. 10]. Що стосується релігійної приналежності самих правобережних шляхтичів, то вони в переважній більшості сповідували католицизм. Отже, їхня соціальна, національна й релігійна ідентифікація тісно між собою перепліталися, і за умов посилення тиску з боку окупаційних режимів, у нашому випадку – російської влади, актуалізувався один із її елементів, що стимулював консолідацію суспільства перед небезпекою денаціоналізації. Правобережна шляхта,

підтримана католицькою церквою, чинила супротив деполонізації краю.

Тому не випадково князь Н. Імеретинський щодо цього писав: «Польське шляхетство, виховане в поняттях, почерпнутих з гербовника єзуїта Несецького, забуло про вірність древніх православних предків своїх до Росії й під впливом католицизму наслідувало ворожнечу до російської батьківщини, і думки про руських применшені, роз'єднані й відчужені» [3, с. 77–78].

Католицька церква дійсно мала досить міцні позиції на Правобережжі. У XVIII ст. її землеволодіння суттєво збільшилися. Адаже, як і в попередні століття, вона залишалася опорою польської влади. Католицькими єпархіями керували єпископи, яких призначав польський король і затверджувала папська курія. Підтримка влади надавала великі можливості для розвитку церкви [17]. Її монастирі будувалися переважно на кошти польських магнатів. Наприклад, в Ушицькому повіті на Поділлі графом Потоцьким було засновано Дунаєвецький капуцинський монастир, у Проскурівському повіті графом Орловським – Ярмолинський бернардинський, у Кам'янецькому повіті графом Миколою Стадницьким – Купинський кармелітський, графами Грохольськими – Вінницький домініканський монастир. Так, на Поділлі протягом XVIII ст. кількість католицьких храмів зростає у 25 разів, з'являються нові монастирі. Збереглися документальні згадки про майже дві сотні правобережних монастирів, які належали домініканцям, капуцинам, францисканцям, бернардинцям, кармелітам, августинцям та іншим католицьким орденам [8, с. 90].

Найпоширенішою формою організації церковних господарств був маєток-фільварок із полями та угіддями. У маєтках використовувалася праця сезонних сільськогосподарських робітників. Великого значення в господарствах римо-католицьких священників набули промисли (млинарство, гуральництво), що були пов'язані з переробкою сільськогосподарської продукції. У цей період у регіоні склалися сприятливі умови для переходу господарств церкви на товарне виробництво, у яких ішла жвава торгівля промисловою деревиною, смолою, дьогтем, поташем, селітрою. На внутрішньому ринку знаходила збут також продукція з церковних озер. Стабільними були надходження до монастирських скарбниць від торгівлі худобою, птицею, овочами, фруктами, спиртними напоями. Значні прибутки римо-католицьке духовенство отримувало від здачі в оренду ставків, млинів, корчем тощо [8, с. 95–96].

Натомість правобережна православна українська шляхта ще в другій половині XVII ст. послабила боротьбу за збереження національно-релігійних традицій. Значна частина її переходила в католицизм, що було зумовлено, серед іншого, антифеодальним характером Хмельниччини. Отже, напередодні поділів Речі Посполитої шляхетський загаль Правобережжя був майже повністю римо-католицьким або ж греко-католицьким; серед селян тільки частина зберегла православ'я, решта поступово була повернута в унію [17].

Після того, як ця територія увійшла до складу Російської імперії, Катерина II обіцяла вільне відправлення богослужіння римо-католицькій релігії й

наголошувала, що «нікогда не соизволят употреблять права самодержавия в предосуждение римско-католическому обоим обрядам закону в землях, по силе сего договора в ее подданство поступивши» [17]. Юридичною основою розв'язання релігійного питання в Правобережжі стали вимоги, викладені Катериною II на адресу генерал-губернатора Т. Тутолміна, у яких імператриця назвала конфесійну стратегію винятково важливою державною справою, а маніфестом від 30 жовтня 1794 р. надала католикам право необмеженого публічного віросповідання та законного володіння їхнім майном. Для отримання нового статусу польські магнати й шляхта, католицькі священники та церковнослужителі повинні були виконати лише дві умови: записатися на вірність самодержавству й відмовитися від духовної зверхності Ватикану та виконання його розпоряджень [6].

Однак уже царювання Олександра I завершилося в атмосфері безперервної ворожнечі, котра з кожним роком усе далі відсувала минулі проекти з інтеграції шляхти й наділення її землею, які в 1808 р. під тиском Чарторийського й Чацького були схвалені Комітетом із благоустрою євреїв. Указом 1825 р. фіскальні зобов'язання були поширені на єврейські кагали, шляхту й селян із церковних володінь (і хоча католицьке духовенство було у 20 разів (603 проти 11 049) менш чисельним, ніж православне, однак воно володіло значною кількістю земель на Україні порівняно з православною, котра хоч і мала статус «господствующего» віросповідання, але була бідною). Це рішення, прийняте імператором і підтримане міністерствами, означало для шляхти початок кінця привілеїв, властивих лицарського стану [3, с. 141–142].

У Російській імперії «єдино правильним» сповіданням християнства вважалося православ'я, доказом чого є відома в 30-х рр. XIX ст. уварівська триада: «православ'я, самодержавство, народність». Російська влада активно підтримувала свою церкву з її духовною елітою. Служителів культу прирівнювали до рангу державних службовців, виплачували їм жалування з царської казни. У своїй діяльності священники керувалися як цивільними, так і релігійними законами. Світоглядні орієнтири деяких служителів культу полягали в сприянні ефективній діяльності бюрократично-монархічного апарату [9]. У результаті на Правобережжі з приходом росіян конфесійна ситуація почала змінюватися на користь одержавленого православ'я.

Зрозуміло, що наявність тут трьох конфесій, дві з котрих вороже налаштовані щодо офіційної влади, не влаштувала Петербург. Незважаючи на декларації, царський уряд прагнув не тільки територіально, але й ідеологічно злити цей край із Великоросією, а тому вдався спочатку до ідеологічної, а згодом і до примусової інтеграції католицької, греко-католицької та православної церков. І не випадково: якщо православна церква Правобережжя була політичним союзником імперської влади, то католицька, навпаки, підтримувала національно-визвольні потуги шляхти.

Як політична (шляхта), так і релігійна еліта в перші роки приєднання чинила опір самодержавно-православній владі аж до 30-х рр. XIX ст. Саме тому російські урядові кола вважали за доцільне послабити

католицькі впливи на Правобережжі та контролювати католицьку церкву. Тим паче, що в очах російських можновладців католики скомпрометували себе співробітництвом із Наполеоном. Як наслідок, у 1820 р. імперський уряд ліквідував орден єзуїтів на території Російської держави. Ті маєтки ордену, які були на території імперії після його знищення, перейшли до казни й отримали назву «другі поєзуїтські». «Перші поєзуїтські» маєтки були продані польським шляхтичам на умовах щорічної сплати до казни 4,5 % прибутку на користь навчальних закладів. Після приєднання «польських областей» до Російської імперії орендну плату за користування поєзуїтськими маєтками було збільшено спочатку до 5 %, а згодом – до 6 % [7, с. 142].

Головним засобом послаблення католицьких впливів уявлялося підпорядкування уніатів православної церкви. Уряд прагнув вилучити греко-католиків із-під духовної влади римської курії, вважаючи, що збереження унії на Правобережжі слугуватиме вогнищем соціальної, політичної та релігійної нестабільності, і тільки її ліквідація буде надійним засобом для забезпечення спокою в регіоні [17].

Однак у першій третині XIX ст. в Подільській і Волинській губерніях лише частина греко-католиків перейшла в православну віру, решта залишилась вірною унії чи на вернула в католицизм. Католицьке та почасти уніатське духовенство, сподіваючись на зміни в урядовій політиці, намагалося загальмувати перехід греко-католиків у православну віру [17]. У цілому, як зазначає Д. Бовуа, на Правобережжі було «повернуто» в православ'я 130 тис. уніатів. Так, у 1840 р. генерал-губернатор із задоволенням повідомив імператору про вдале втілення в життя указу від 1839 р., яким, зокрема, пропонувався перехід невеликої групи уніатів (130 тис. душ) до православної церкви й 579 402 селянина-католика в трьох губерніях (7 006 – у Київській, 224 353 – у Подільській і 284 988 – у Волинській), хоча це й було незначною кількістю порівняно з трьома мільйонами православних) [3, с. 307].

Як наслідок, греко-католики, які підтримували опозиційний до російської влади польсько-шляхетський елемент, були «повернуті» до своєї першооснови – православної церкви. Особливо прискорився цей процес після листопадового повстання 1830–1831 рр., до котрого були залучені й уніати [9].

Участь католицького й уніатського духовенства в польському національно-визвольному русі була обумовлена кількома причинами, а саме: бажанням відродити незалежність і могутність Речі Посполитої, тобто громадянським патріотизмом, який підсилювався родинними зв'язками багатьох священнослужителів із польською шляхтою, а також серйозними політичними ускладненнями для цих конфесій після включення Правобережної України до складу православної імперії. За неповними офіційними даними, до повстання були так чи інакше причетні 64 католицьких, 31 уніатський і 7 православних священників, дияконів та ін. Причому 33 із них (25 % від загальної кількості) боролися в повстанських загонах зі зброєю в руках (20 римо-католиків й 13 греко-католиків) [18]. Переважна ж їх більшість залишилася на місцях і прово-

дила роз'яснювально-агітаційну роботу серед мирян: закликали віруючих озброїтися й повстати супроти російського уряду, а також зберігали боєприпаси в костьолах та монастирях, переховували вояків, лікували поранених та ін.

Так, ченці Овруцького василіанського монастиря палкими антиурядовими проповідями допомогли ватажкові місцевої повсталі шляхти В. Головинському інспірувати заворушення в Овруцькому повіті. За офіційними даними, більш як півсотні правобережних монастирів так чи інакше брали участь у повстанні: наприклад, Домбровицький піарський монастир у Ровенському повіті, домініканський і василіанський монастирі в Овручі, Почаївський монастир у Кам'янецькому повіті та інші [18].

Як і можна було очікувати, імператор Микола I віддав наказ покарати священнослужителів-учасників листопадових подій 1830–1831 рр. Як наслідок, з'явилася низка законодавчих актів, дискримінаційних щодо католицької церкви: 10 червня 1830 р. указ «Про заборону особам греко-російського та уніатського віросповідання наймитувати при католицьких монастирях», який завдав відчутного економічного удару по католицькому духовенству й змусив його здавати свої маєтки в оренду світським особам; 15 червня 1830 р. указ «Про заходи для запобігання самостійних від'їздів римо-католицьких ченців із Росії в Царство Польське», 10 вересня 1830 р. – «Про заборону духовенству римо-католицького віросповідання наvertати осіб православного віросповідання у свою віру». А вже 3 грудня 1831 р. Комітет у справах західних губерній затвердив правила конфіскації майна католицьких монастирів. Було визначено три категорії орденів, монастирське майно яких підлягало конфіскації: 1) релігійні ордени, які взяли участь у повстанні; 2) ордени, які мали кріпаків-некатоликів; 3) ордени, монастирі яких не мали мінімальної, установлені канонічними правилами, кількості ченців [9]. Шляхтичі, які не брали участі в повстанні, мали право викупити своє майно, якщо воно перебувало в заставній власності ліквідованих монастирів.

На основі цих правил 19 липня 1832 р. вийшов царський указ «Про ліквідацію деяких римо-католицьких монастирів», згідно з яким на Правобережжі було закрито 61 монастир, у тому числі на Волині – 35, Поділлі – 19 і Київщині – 7. У 1832 р. уряд остаточно ліквідував василіанський орден, конфіскувавши його майно. Рухоме майно закритих монастирів було роздано тим костьолам і монастирям, які відмежувалися від повстанців. У державну скарбницю надійшло понад 1,1 млн крб сріблом монастирських капіталів і чимало населених маєтків, у яких налічувалося майже 13,1 тис. душ [9]. На основі інспекційних поїздок 1827–1828 рр. Д. Блудовим було складено список із 304 монастирів й абатств Правобережної України, а згодом ліквідовано майже дві третини з них.

У рамках здійснення антикатолицьких заходів у тому ж 1832 р. було наказано дітей від змішаних шлюбів зараховувати до православних, не допускати спільних богослужінь уніатів із католиками, використовувати лише ті богослужібні книги, які надруковані в Москві; скасовувалася низка великих католицьких свят (Божого тіла, Непорочного зачаття, Йосафата).

Католицька плебанія передавалася православному священику навіть у тому випадку, коли б цього забажав бодай один віруючий [9].

Згідно з указом Миколи I від 12 квітня 1833 р., заборонялося призначати в греко-уніатську парафію священика без дозволу місцевого генерала-губернатора, а відповідно до указу від 21 квітня 1833 р. для цього потрібен був ще й спеціальний дозвіл генерал-прокурора. У цьому ж указі з метою ослабити вплив місцевої польської шляхти було скасовано право ктитора, згідно з яким заміщення парафій священиками залежало від вибору місцевого шляхтича (критора); саме він у своїх маєтках мав право називати кандидатів на парафії.

Це зачепило не тільки саму церкву, але й магнатерію. «Земельні» конфлікти щодо права власності на угіддя між магнатами й православними церквами в XIX ст. були досить частими. Так, І. Кривошея згадує про «звинувачення церковних служителів проти Потоцьких, які захоплювали земельні володіння того чи іншого приходу, що базувалися в основному на документальному підтвердженні їхнього права власності. Ці документи представлені, за винятком деяких, ерекціями другої половини XVIII ст. про дарування землеволодінь. Так, ерекцією від 28 травня 1752 р. граф Францишек Салезі Потоцький передав землі церкві в с. Чорна Кам'янка, а 15 квітня 1759 р. церкві Різдва Богородиці с. Безпечна хутір із невеликим ліском в урочищі Охмач. У 1816 і 1818 рр. ці церковні землі було захоплено економами графині Софії Потоцької. Ерекція від 14 січня 1755 р. та підтвердження її законності 28 серпня 1757 р. на город, будинок та землю церкви в с. Кривець не завадили поміщиці Софії Кісельовій (уродженій Потоцькій) захопити церковну власність наприкінці 20-х рр. XIX ст. Якщо Францишек Потоцький дарував землю церкві, на той час уніатській, бо було це вигідно, то син його, Станіслав Щенсний, теж спочатку дарував орну землю уніатським церквам (наприклад, у 1782 р. в с. Росохватець), а потім діяв навпаки. Через свого управляючого Юзефа Вільчевського він віддав у 1802 р. наказ про захоплення церковного хутора в с. Рижавка [13, с. 15].

Водночас Д. Бовуа небезпідставно стверджує, що участь чорного й білого католицького духовенства й правобережної шляхти в листопадовому повстанні 1830–1831 рр. була лише приводом для російської влади, аби відкрито реалізувати політику, спрямовану на послаблення впливу тут католицької церкви. Це був один зі способів деполонізації краю, про котрий неодноразово йшлося під час обговорення цієї проблеми на засіданнях Комітету в справах західних губерній [5, с. 195–196].

Звичайно, правобережну шляхту обурювали такі заходи царського уряду й трактувалися нею як переслідування й дискримінація за релігійною ознакою, а ліквідація костьолів сприймалася як справжнє варварство й насильство над вірою. Про це свідчить значна кількість звернень-скарг, про котрі генерал-губернатор Бібіков – «великий русифікатор краю» – доповідав Миколі I. Водночас чиновник наголошував на потребі й нагальності низки законодавчих кроків, покликаних підірвати фінансову й світську могутність

римо-католицького духовенства, русифікувати (перевести документообіг і навчання на російську мову) і повернути в православ'я всі соціальні верстви місцевого населення (добровільно або примусово), збагатити православні храми й монастирі за рахунок конфіскованого майна католицької церкви, і в такий спосіб сприяти поступовій інкорпорації заможної шляхти й магнатів у соціально-майнову структуру Російської імперії ще й за релігійною ознакою. Значною мірою комплекс чинників зумовив суттєві позитивні зрушення в реалізації намічених царським чиновницьким апаратом поставлених цілей. Однак потрібно звернути увагу все-таки на національність «новонаверненої» в православ'я шляхти.

Справа в тому, що, як зазначає В. Балушок, спираючись на дані Л. Похилевича [1, с. 189], у результаті окреслених антикатолицьких заходів у першій половині XIX ст. значна кількість шляхтичів перейшла в православ'я. Це й викликає подив дослідника, адже він переконаний, що в «схизматство» не наверталися, а поверталися саме українці за походженням, котрі стали шляхтичами й відреклися від своєї віри в минулому, а тому з такою легкістю знову клали хрест справа на ліво. До того ж, за свідченнями ж Л. Похилевича та Є. Чернецького [1, с. 190], польською мовою вони спілкувалися лише з ксьондзами, а в побуті, між собою, вживали українську («малоросійську») мову.

Водночас говорити про те, що представники шляхти – поляки за національністю не змінювали конфесійної приналежності на користь християнства східного обряду, буде не зовсім правильним. Так, І. Кривошея, розглядаючи еволюцію взаємин магнатів Потоцьких із християнськими церквами, згадує про те, що «син Станіслава Щенснї, останній дідич Тульчинського ключа Мечислав Потоцький (1799–1878), відомий своєю авантюрою вдачею, намагався використати релігію для примирення з російським імператором Миколою І. Перебуваючи на поселенні в Саратові, він у 1845 р. охрестився за православним обрядом під іменем Михайла. Мечислав-Михайло також обіцяв побудувати 12 православних церков і передав 12 тис. рублів на облаштування та підтримку православних парафій у своїх маєтках» [13, с. 16]. При цьому автор підкреслює, що все-таки перехід представників роду в греко-католицизм (Микола Потоцький) та православ'я (Мечислав Потоцький) носили стихійно-ситуативний характер і були поодинокими.

Отже, загалом можна стверджувати, що шляхтичі-поляки в переважній більшості зберігали вірність релігії своїх предків. Однак це лише частково відстрочило ослаблення католицизму на Правобережжі. Протягом десятиліть російська влада вела непримиренну боротьбу проти нього і в зрештою перемогла: забігаючи

наперед, згадаємо, як приклад, про той факт, що вже в січневому національно-визвольному антиросійському польському повстанні 1863–1864 рр. католицьке духовенство участі ні прямо, ні опосередковано не брало. Де-факто, як з гіркою пише Д. Бовуа, «католицька віра землевласників ослабла й втратила свій колишній бойовий дух» [5, с. 318].

Отже, вплив католицької церкви в регіоні звівся нанівець, і вона перетворилася з опори уряду на фактично опозиційну установу, стала одним із провідників опозиційних рухів. Натомість православна церква, протегована російською владою, перетворилася на різновид чиновницького апарату на духовно-ідеологічній ниві, яку впроваджувала вірнопіддана російському монарху духовна еліта. Остання, поряд із політичною верхівкою, вела боротьбу з представниками католицизму за ідеологічну сферу державницького буття – віровчення та віросповідання. Співпраця політичної та духовної еліти, спрямована на підтримку російсько-самодержавної влади, створила міцну протидію всім неросійським регіональним силам, зокрема опозиційній польській еліті Правобережжя, котра століттями панувала в регіоні. Саме опора на агентів державного апарату (дворян-чиновників і православне духовенство) у регіоні дала можливість російській владі ефективно проводити інкорпорацію краю [17].

Висновки. Отже, починаючи з моменту входження Правобережжя до складу Російської імперії, політика царського уряду щодо католицького духовенства трансформувалася, а після листопадового повстання супроводжувалася конфіскаціями й репресіями, а сам статус церкви суттєво змінився: від привілейованої державної установи, на яку спирався уряд Речі Посполитої у XVIII ст., до перебування в опозиції щодо російської влади в XIX ст. Важливо також, що правобережна шляхта вбачала в католицькій церкві свого союзника в боротьбі за національне й релігійне визволення, а та, у свою чергу, активно сприяла поширенню таких ідей серед парафій, особливо напередодні та під час польського виступу 1830–1831 рр., за що й була покарана царом. Денаціоналізація шляхти також відбувалася шляхом стимулювання переходу її з католицької й уніатської віри в православну, однак магнати чинили супротив такому наверненню, убачаючи в конфесійній приналежності основу для збереження національної ідентичності. Тому переважно новонаверненими були шляхтичі – українці за походженням, а поляки – більше як виняток із правил. Однак це питання, як і виявлення інших інструментів здійснення політики деполонізації українського Правобережжя, потребують окремого вивчення в наукових розвідках.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балушок В. Поляки українського Правобережжя: до проблеми асиміляції [Електронний ресурс] / Василь Балушок. – Режим доступу : mue.etnolog.org.ua/zmist/2009/187.pdf. – С. 187–192.
2. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914: Поляки в соціоетнічних конфліктах / Д. Бовуа ; [переклад українською Зої Борисюк] / Д. Бовуа. – Київ : Критика, 1998. – 334 с.
3. Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1914) / Д. Бовуа ; [авторизованный перевод с французского Марии Крисань] / Д. Бовуа. – М. : Новое литературное обозрение, 2011. – 1008 с.

4. Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні 1793–1830 рр. / Д. Бовуа ; [переклад з французької Зої Борисюк] / Д. Бовуа. – Львів : Кальварія, 2007. – 296 с.
5. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863) / Д. Бовуа. – Київ : ІНТЕЛ, 1996. – 421 с.
6. Богуцька А. Особливості етноконфесійних трансформацій у Правобережній Україні наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. [Електронний ресурс] / Альона Богуцька. – Режим доступу : <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/3222>.
7. Брославський В. Л. Аграрна політика російського царату на Правобережній Україні у 1793–1861: зміни у землеволодінні і землекористуванні : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Володимир Любомирович Брославський. – Тернопіль, 2007. – 223 с.
8. Буравський О. А. Соціально-економічне становище римо-католицької церкви в Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XIX ст.) [Електронний ресурс] / О. А. Буравський // Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Сер. : Історичне релігієзнавство. – 2012. – Вип. 6. – С. 89–97. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/NznuoairD2009_2012_6_11.pdf.
9. Еліта Правобережної України в російському імперському суспільстві: політико-соціальні виміри (1793–1832 рр.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.medievalist.org.ua/2014/04/17931832.html>.
10. Зваричук Е. О. Римо-католицька церква на Поділлі кінця XVIII – початку XX ст.: економічний, суспільний та культурний аспекти : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Едуард Олександрович Зваричук. – Кам'янець-Подільський, 2005. – 229 с.
11. Зінченко А. Л. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX століття / А. Л. Зінченко. – К. : ОП «Білоцерківська друкарня», 1994. – 180 с.
12. Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті / О. Я. Калакура. – К. : Знання України, 2007. – 508 с.
13. Кривошея І. І. Еволюція взаємин магнатів Потоцьких і християнських церков: на прикладі Правобережної України XVIII–XIX ст. [Електронний ресурс] / І. І. Кривошея. – Режим доступу : http://shron.chtyvo.org.ua/Kryvosheia_I/Evolutsiia_vzaiemyn_mahnativ_Pototskykh_i_khrystyianskykh_tserkov.pdf. – С. 10–18.
14. Крижанівський О. П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.) / О. П. Крижанівський. – К. : Вища школа, 1991. – 127 с.
15. Левицький В. О. Церковне землеволодіння на Правобережній Україні кінця XVIII – першої половини XIX століття : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Віталій Орестович Левицький. – Тернопіль, 2006. – 228 с.
16. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки и всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / Собрал Л. Похилевич. – Біла Церква : Вид-ць О. Пшонківський, 2005. – 642 с.
17. Тхоржевська Т. В. Католицька церква в Україні: від влади до опозиції [Електронний ресурс] / Т. В. Тхоржевська // Інтелігенція і влада. – 2003. – Вип. 1. – С. 60–67. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/iiv_2003_1_11.pdf.
18. Участь правобережного духовенства у польському національно-визвольному повстанні 1830–1831 рр. та антикатолицькі заходи російського уряду початку 30-х років XIX ст. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.history.vn.ua/article/136.html>.
19. Ярмошик І. І. Польська історіографія 1800–1939 рр. суспільно-політичного і культурно-духовного розвитку Волині : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Іван Іванович Ярмошик. – 47 с.

И. Д. Фицик, Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова, г. Киев, Украина

ПРАВОБЕРЕЖНАЯ ШЛЯХТА В РЕЛИГИОЗНО-КОНФЕССИОНАЛЬНОМ ПРОСТРАНСТВЕ РЕГИОНА (КОНЕЦ XVIII – ПЕРВАЯ ТРЕТЬ XIX В.)

В данной статье рассмотрены вопросы, связанные с реализацией российскими властями политики деполонизации на территории украинского Правобережья, что вошло в состав Российской империи после третьего раздела Речи Посполитой. Значительное внимание уделено комплексу мер по уменьшению влияния католической церкви на социально-экономическую, политическую и конфессиональную жизнь края, особенно после активного участия католических и униатских священников, а также магнатов в ноябрьском антироссийском восстании 1830–1831 гг. Помимо этого, прослежено реакцию правобережной шляхты на антикатолические меры царского правительства и обращения в православие жителей Правобережья, и выяснено, что магнатерия в большинстве случаев оставалась верной конфессиональной принадлежности, видя в этом способ сохранения национальной идентичности.

Ключевые слова: *Российская империя; Речь Посполитая; правобережная шляхта; католическая церковь; православная церковь; униатская церковь; деполонизация.*

I. D. Fytsyk, National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv, Ukraine

RIGHT BANK NOBILITY IN RELIGIOUS AND CONFESSIONAL SPACE OF THE REGION (LATE 18th – THE FIRST THIRD OF THE 19th CENTURY)

Stereotypes about Catholicism, Catholics and their role in the history of Ukrainian Polonia and Magnateria of Above Dnipro river territory in the late 18th – early 19th century require fundamental scientific research in this area. The author tried to reveal general trends and characteristics of Russian tsarist regime policy and other authorities regarding to the Roman Catholic Church as a center and initiator of consolidation of the right bank nobility in the struggle against religious oppression and denationalization. The author also stressed that the above events have been

mentioned in the context of the national liberal struggle and patriotic movements strengthen in connection with Petersburg's annexation of Above Dnipro river territory.

Thus, the aim of the article is to clarify the role and importance of the right bank nobility and Catholic clergy in preservation of national and religious identity under the conditions of Russian government policy aimed at eliminating of the established social, economic and religious norms.

After the Ukrainian Right Bank territory joining (after the third division of Polish-Lithuanian Commonwealth) the Russian Empire had gotten the region with a complex social, political and confessional situation. The Above Dnipro river territory was joined as a successor of Polish-Lithuanian Commonwealth political institutions, with well-formed corporations and organization of local self-administration. For centuries, the dominated Polish nobility – a privileged stratum of the population that had special rights to own property; freedom to political and economic activities; the nobility was exempt from taxes, which determined its elite position in the social-class system of the Polish state. It should not be forgotten that there were three cults of Christianity profession: Roman Catholicism, Greek Catholicism (uniatism) and orthodoxy in the late 18th century. Each of these churches had their spiritual elite who observed the influence of both the clergy and the parishioners.

Under the pressure of tsarist's repression the Catholic Church lost its former influence in the region and actually turned from government support into the opposition institution. It was one of the leaders of the opposition movement. Instead Orthodox Church, under the protection of Russian authorities, had become one of the varieties of bureaucracy on the spiritual and ideological field, which was implemented by the spiritual elite. Spiritual elite, along with the political elite, fought with the representatives of Catholicism for ideological sphere of statehood (dogma and religion). Collaboration between political and spiritual elites, aimed at supporting the Russian-autocratic government, established a strong opposition to all non-Russian regional elite, including opposition of right bank Polish elite, which dominated in the region for centuries. This reliance on agents of the state apparatus (the nobility, officials and Orthodox clergy) in the region gave the opportunity to the Russian government effectively carry out incorporate policy.

The policy of the tsarist government to the Catholic clergy was accompanied by confiscations and repression, and the status of the church had changed significantly from a privileged state institutions, with the support of Polish-Lithuanian Commonwealth government in the 18th century to the opposition to the Russian authorities in the 19th century. It is also important that the right bank gentry supposed the Catholic Church as an ally in the struggle for national and religious liberation, and that, in turn, actively promoted these ideas among believers, particularly before and during the Polish uprising in 1830–1831 and was punished by tsarist government. Denationalization of nobility was also occurred by encouraging the transition of the Catholic and Uniate into Orthodox Church, but magnates offered resistance to preserve the core of national identity. So basically nobles – Ukrainian descents, and the Poles – more as an exception to the rule were the converts. However, that question as the defining of other instruments to carry out the policy of depolonization of Ukrainian Right Bank territories require a separate study in scientists.

Keywords: Russian empire; Polish-Lithuanian Commonwealth; Right Bank Nobility; Roman Catholic Church; Orthodox Church; Uniate Church; depolonization.

Рецензенти: **Тригуб О. П.**, д-р іст. наук, проф.
(Чорноморський державний університет імені Петра Могили);
Котляр Ю. В., д-р іст. наук, проф.
(Чорноморський державний університет імені Петра Могили)

© Фицик І. Д., 2015

Дата надходження статті до редколегії 16.11.2015